

כתב עת אלקטרוני
בהוצאת המכללה האקדמית לחינוך ע"ש דוד ילין, ירושלים

גליון מס' 8 ספטמבר 2019

ניתן לקריאה באתר המכללה
<http://www.dyellin.ac.il>

**מי נתן לכם סמכות? ייצוג נושא השילומים במחזה "דמים"
מאת יהושע סובול (2014)**

נורית נתנאל

מי נתן לכם סמכות?

ייצוג נושא השילומים במחזה "דמים" מאת יהושע סובול (2014)

נורית נתנאל

לזכרה של ד"ר ניטה שוחט חוקרת תיאטרון וחברה.
חברה נפלאה. אחת מרובה.

תקציר

להסכם השילומים וסחר הנשק בין ישראל לגרמניה עדיין יש מקום נכבד בשיח של חברה הישראלית, וחקר התרבות מרבה לעסוק בהם. נושא השילומים מיוצג גם בדרמה הישראלית. המחזה האחרון שעסק בנושא זה הוא דמים (2014) מאת יהושע סובול. בהווה של המחזה, הבנוי כתיאטרון בתוך תיאטרון, צלם קולנוע ישראלי ובימאית גרמנייה מצלמים סרט דוקומנטרי המתעד את תהליך הפיוס בין ישראל לגרמניה בין השנים 1951-1960, כולל המהלכים שהביאו לגיבוש הסכם השילומים בין שתי המדינות. בתיאטרון הפנימי המשחזר אירועים שהתרחשו כשבעים שנה לפני כן, מוצגות דמויות היסטוריות, ובמרכזן ראש הממשלה דוד בן גוריון שעיצב את פניה של מדינת ישראל, והקנצלר קונרד אדנאואר. המחזה מציג את המאבקים המרים שהתנהלו בתוך הממשלה עצמה, ובין הממשלה לקואליציה, על הסכם השילומים והסכם סחר הנשק, ואת דרך החתחתים שעברו מנהיגי שני העמים ונציגיהם כדי להשיגם ולממשם. המחזה מעריך ומרומם את שני המנהיגים שבאומץ ליבם ובניגוד לרצון עמם שינו את פני ההיסטוריה. המאמר משווה גם בין מחזות העוסקים בנושא השילומים, שנכתבו בשנות השישים של המאה הקודמת סמוך להתרחשויות, ובין המחזה דמים. כדרכו של מחזאי פוליטי-חברתי סובול מכוון את דבריו לחברה הישראלית של היום, והמאורעות ההיסטוריים משמשים אותו בהעברת מסר ברור למנהיגיה.

פתיחה

נושא השילומים וכינון יחסים דיפלומטיים בין ישראל לגרמניה עדיין פועם בלב החברה הישראלית; אומנם לא כְּלָבָה ורתחת, כפי שאירע בשנת 1952, עת נחתם חוזה השילומים בין שתי המדינות, או אחר כך בהסכם סחר הנשק ביניהן, אך גחליו עוד לוחשות. סביר להניח שכך יהיה לפחות כל זמן שחיים בקרבנו ניצולי שואה, בעיקר חסרי האמצעים שאינם יכולים לסיים את חייהם בכבוד.

בשנת 2015 פורסם מחקר מקיף ומפורט על מדינת ישראל והשילומים מגרמניה,¹ ומאמרים בנושא זה מתפרסמים באופן שוטף בכתבי העת ובעיתונות היומית.²

נושא השילומים משתקף גם בדרמה הישראלית – לאחרונה, במחזה דמים (2014) מאת יהושע סובול.³ סובול, המחזאי החברתי-הפוליטי החשוב ביותר במחזאות הישראלית, שב במחזה זה לסוגה ההיסטורית שאפיינה את כתיבתו, בעיקר בשנות השמונים (מלחמות היהודים, גטו, הפלשתינאית, סינדרום ירושלים), אך גם בעשורים אחרים של כתיבתו, כדי לבחון אירועים מן העבר ולבטא דרכם עמדות בנוגע למציאות הישראלית בהווה. המאמר יעסוק במסריו ובמאפייניו התיאטרוניים של המחזה, כשלעצמו ובהשוואה למחזות של מחזאים אחרים שעסקו באותו הנושא.

1 ראו טובי, י' (2015). החורבן והחשבון, מדינת ישראל והשילומים מגרמניה 1949-1953. רמת גן: אוניברסיטת בר-אילן.
2 ראו לדוגמה: וייץ, י' (2015). 'איכה עשיתם כדבר הזה לעם הזה?' פולמוס השילומים בשנת ה-50. עתמול 242, 32-34; קיסטר, י' (2016). הכבוד הלאומי נדחק לשוליים. האומה 201, 129-135; בורד (2016). 'הכל יחזר למקומו': הקיבוץ הארצי והסכם השילומים. ישראל כתב עת לחקר הציונות ומדינת ישראל 23, 233-257; על נאום השילומים של בגין: נוריאל, י' (2016). המכשף. ידיעות אחרונות, 7 לילות, 29.7.2016; ליבוביץ-דר, ש' (2016). חשבון פתוח. מעריב מוסף, 5.8.2016, 34-37.
3 המחזה לא פורסם, שכפול, ראו המילא"ה (מס' 7.77.3).

המחזה דמים: תמה, מבנה וסוגה

דמים הוא מחזה זיכרון הבנוי כתיאטרון בתוך תיאטרון, ובו שני מעגלי זמן: המעגל הראשון – זמן ההווה של המחזה – מתרחש ב-2014. ליעם צלם קולנוע ישראלי בן שלושים ואנגלה בימאית גרמנייה מצלמים סרט דוקומנטרי המתעד את תהליך הפיוס בין ישראל וגרמניה בין השנים 1951-1960, כולל המהלכים שהביאו לגיבוש הסכם השילומים בין שתי המדינות. לשם כך הם מראיינים את נחום ודורה, סבו וסבתו של ליעם, ילידי שנות ה-20 של המאה הקודמת, שהיו עדים לאירועים הקשורים בתהליך זה. הוא היה חבר כנסת, והיא – מזכירה וקצרנית של בן גוריון, שרשמה את הפרוטוקולים של כל הפגישות, לפני הסכם השילומים ואחריו. המעגל השני, המרכזי, ממחזיז את זיכרונותיהם של נחום ודורה, בעיקר שלה, לפני כ-62 שנה. מוצגות במחזה הדמויות שהשתתפו בשיבות הממשלה, הפגישות החשאיות של הנציגים הישראליים עם קנצלר גרמניה אדנאואר, והמפגשים של אדנאואר עם בן גוריון. במעגל הזמן הראשון הדמויות הן בדיוניות, בשני – אלה דמויות היסטוריות שעיצבו את פניה של מדינת ישראל, מהקמת המדינה ועד היום. שני המעגלים משולבים זה בזה, יש הרבה מעברים מסט הצילומים של הסרט בהווה לתמונות ההיזכרות בעבר, בטכניקה של הקפאה. המחזה דמים עדיין לא הוצג, אך מבנהו דומה מאוד לזה של המחזה הפלשתינאית שהוצג ב-1985, ובנוי אף הוא כסרט בתוך תיאטרון. הסרט מבוסס על סיפור-זיכרון אוטוביוגרפי של סמירה הערבייה, כותבת התסריט, שגם משתתפת בו בתור מספרת. את דמותה של סמירה – מגדה – מגלמת דליה היהודייה. לדמויות במחזה תפקיד כפול: הן משחקות בסרט, ומחוץ לאולפן ההסרטה הן חושפות פכים מחייהן ואת מערכות היחסים ביניהן. לכל אורך המחזה נחצה הגבול בין הסרט לתיאטרון הזיכרון, כשנחום, המרואיין בסרט בהווה, מאבד את שלוות רוחו ומצטרף לדמויות ההיסטוריות המומחזות (בחריגה מן הריאליזם), כדי למחות על המגעים עם גרמניה. בכל אחד ממעגלי הזמן סובל מקדים כותרות לתמונות, המקלות את ההתמצאות במעברים בין הסרט לתיאטרון הזיכרון, ויוצרות ריחוק והתבוננות ביקורתית, כמקובל בתיאטרון האפי. יש להניח שבהצגה הן ישולבו ככתובות, כמו בתיאטרון של ברכת.

החוליה המקשרת בין שני המעגלים היא דורה. זיכרונותיה מומחזים בתיאטרון הפנימי, אולם היא מלווה אותם בפרשנות בריאיון המצולם בהווה של המחזה. דורה היא הדמות המשמעותית ביותר בסרט (המעגל הראשון), בעלה קיים בעיקר כדי להבליט את עמדותיה באנלוגיה ניגודית, ובני הדור השלישי, ליעם ואנגלה, הם דמויות שטוחות החושפות בשאלותיהן במהלך הריאיון את סודות העבר ומקדמות בכך את העלילה. במעגל הפנימי, תיאטרון הזיכרון, דורה היא גם האנימה המייצגת, על פי המינוח של יונג, את האיכויות הנשיות באישיותו של בן גוריון. הוא מכנה אותה "שומרת הנפש שלי" (סובול, 2014: 9). במחזה מודגש שהיא רואה ואינה נראית, עומדת לצידו ומתוארת כצילו, מבלי שהסוכבים יבחינו בה (שם, 10, 38-39). מבחינה תיאטרונית היא מזכירה את השימוש בכפילים שאפיין את מחזותיו של סובול בשנות השמונים. במחזה נפש יהודי (הלילה האחרון של אוטו ויינינגר) (1982), הכפיל מייצג את הזהות החצויה, את תכונותיו השליליות של ויינינגר ואת הפן היצרי שהוא מתכחש לו וסולד ממנו. בסיום ההצגה בכימיו של בסר (לא במחזה) הכפיל מתגלה בדמות אישה, מעין מסמר אחרון בארון הקבורה: ויינינגר ששנא את האישה מגלה שהיא חלק בלתי נפרד ממנו, בדומה ליהדות, הטבועה בו גם אחרי התנצרותו (נתנאל, 2012: 60-61). לעומת זאת, דורה-האנימה במחזה דמים מייצגת את הפן החיובי בכך גוריון, הצד המנחה אותו להחלטות הנכונות.

סובול הגדיר את דמים כמחזה מוקומנטרי. הסוגה המציגה נרטיב בדיוני במסווה של תיעוד (Schafer, 2013:201). דרכי הביטוי האופייניות לה ביותר הן הפרודיה והסאטירה, אך היא יכולה להציג עמדות מגוונות כלפי הסוגה הדוקומנטרית כגון: חיקוי, אירוניה, הגחכה, עיוות, ערעור ועוד (שם, 214).⁴ במחזה דמים המוקומנטריות מתבטאת בעיקר בעיצוב דמויותיהם של דורה ונחום. עמדותיהם הקוטביות כאשר למדיניותו של ראש הממשלה דוד בן גוריון – ששברה את החרם על גרמניה ויזמה הידברות עם מנהיגיה – רווחו בציבור הישראלי באותה התקופה, אלא שבמחזה הם מוצגים בהקצנה ויש להם, בעיקר לנחום, אפיונים קריקטורליים. בין הבעל ואשתו מתגלעים ויכוחים על העובדות, ובעיקר על פרשנותן. ההתנצחויות ביניהם, המנוסחות בלשון עוקצנית ובוטה, מוסיפות למחזה את הרובד הקומי. נחום מכנה את בן גוריון בשם "הגמד הערמומי" ומאשים את אשתו שהיא זו שדחפה את ראש הממשלה לדרוש פיצויים

4 פירוט נוסף על הסוגה המוקומנטרית, ראו Roscoe and Hight, 2005: 231-240; Tueth, 2012:179-180.

מגרמניה.⁵ הוא לועג לה בהיכנסו לדבריה כדי לספר במקומה את סיפורה, שהוא יודע בעל פה, על שיחותיה עם בן גוריון (שם, 10). גם סצנות הקנאה הרומנטיות שלו בשל הערצתה-אהבתה לבן גוריון מעלות חיוך בהתחשב בגיל של בני הזוג. העמדות המנוגדות של נחום ודורה בנוגע להסכם השילומים נמשכות גם אל ההווה. נחום סבור שבן גוריון השחית את היהודים במדינת ישראל בהביאו כסף קל מגרמניה שגרם להתעשרותם בלי לייצר דבר. הסכם השילומים הנציח לדעתו את מסורת עסקי האוויר שאפינה את היהודים בגולה. לעומתו דורה, שגישתה מעשית, כועסת על נוקשותו של נחום שהביאה למצבם הכלכלי הדחוק: "ועכשיו הנכד שלך גר בברלין ומביא לך חברה גרמנייה [...] אם היית מקבל את מה שהגיע לך בעד הבית-דפוס וההוצאה לאור שלכם בלייפציג, ליעם היה יכול היום לקנות דירה בברלין, ולא לזרוק כל חודש כסף על שכר דירה" (שם, 6). למרות חילוקי הדעות ביניהם, שניהם מאוחדים באכזבתם מחומרנותה של החברה הישראלית. דורה היא חברת קיבוץ הכואבת את התפוררות הסולידריות החברתית. כל אדם לעצמו. לדבריה, בעלה נשכח מלב ואיש אינו בא לבקר, ואפילו הבניינים שבהם פורסמו מאמרי הפולמוס שלו עם בן גוריון שינו את ייעודם: בבניין ששכנה בו מערכת העיתון של הסתדרות הפועלים, נבנו דירות יוקרה, ובבניין העיתון הסוציאליסטי שנסגר, פועל עכשיו בית זונות. סובול עסק בשגשוג הכלכלי, בהשחתה המוסרית ובאובדן הערכים של החברה הישראלית בזיקה ליחסים בין דור המייסדים לדור ההמשך במחזותיו המוקדמים **סילבסטר 72** (1974) והטרילוגיה **ימי בית קפלן** (1978). בדבריה של דורה אפשר לחוש באכזבה מדור ההמשך, המיוצג במחזה בדמותו של ליעם (שם טעון משמעות) שעזב את מולדתו ומתגורר עתה בברלין עם חברתו הגרמנייה.⁶

בתיאטרון הפנימי, המשחזר אירועים מהמציאות הישראלית בעשור הראשון למדינה, סובול מסתמך על תיעוד היסטורי. משפטים רבים של הדמויות במחזה הם ציטוט מדברי המנהיגים בעבר. יש להדגיש שעל אף שהתיאטרון הפנימי במחזה קרוב יותר לסוגה הדוקומנטרית אין הוא אמיתי יותר מהתיאטרון המציג דמויות בדיוניות בהווה של המחזה. Alisa Lebow טוענת שהסוגה המוקומנטרית נאמנה לאמת יותר מהסוגה הדוקומנטרית - שאף היא בדיונית - משום שהיא משוחררת מהציפיות של הצופים שהדרמה הדוקומנטרית תשקף את האמת ואת המציאות (Lebow, 2006:235-236). עיקר המחזה **דמים** טמון בתיאטרון הפנימי, תיאטרון הזיכרון, אך לא בגלל שחזור ותיעוד המאורעות ההיסטוריים, כי אם בשל האמירה הנגזרת מהם בנוגע להווה.⁷ אמירתו של סובול במחזה מתייחסת לגדולתם של מנהיגים, דוגמת בן גוריון ואדנאואר, שלא נכנעו להלכי רוח שרווחו בעם והשכילו לראות קדימה, מעבר להם. בזאת הבטיחו המנהיגים את קיום עמיהם ופתחו בפניהם אפשרויות לעתיד לבוא. העובדה שהמחזה מתרחש ב-2014, ארבעים שנה ויותר אחרי מותם של שני המנהיגים, מזמינה בחינה של אמירה זו בזיקה למציאות החיים בהווה.

שלוש חזיתות

בן גוריון מוצג במחזה בתור דמות שהיטיבה להבין שהנקמה היא יצר הרסני, הפוגם ביכולתה של המדינה לשרוד ולהתפתח. הוא לא הניח לרגשות להשתלט על הכרעותיו המדיניות ושם לו למטרה לקלוט 700.000 פליטים חסרי כול שהיגרו לארץ בראשית שנות החמישים. לשלטונות במדינת ישראל בתחילת דרכה לא היו אמצעים לקנות מוצרי מזון בסיסיים, קל וחומר נשק, כדי להתגונן בפני אויביה. פיצויים מגרמניה, ולו תמורת הרכוש היהודי שהנאצים שדדו, היו בעבור המדינה הצעירה צורך קיומי. חתירתו העיקשת של בן גוריון לפיוס עם גרמניה, לפני הסכם השילומים ואחריו, קוממה עליו חלקים גדולים בציבור ואילצה אותו להיאבק בשלוש חזיתות:

החזית הראשונה הייתה מול שרי הממשלה מסיעתו, ביניהם פנחס לבון וגולדה מאיר שדבקו בחרם על גרמניה. לבון, שר החקלאות, תבע 'עין תחת עין': "הגרמנים השמידו חצי העם היהודי. אני אהיה מוכן לדבר איתם אחרי

5 על דמותו של נחום אמר לי יהושע סובול (התכתבות במייל, 2.10.2017): "נחום היה חבר מפלגת הפועלים המאוחדת (מפ"ם), שהתנגדה להסכם השילומים, אבל לא הצטרפה להפגנות שארגנה תנועת החירות, ולא הייתה חלק מהניסיון של בגין לחולל התקוממות של הרחוב נגד ממשלת ישראל בראשותו של בן גוריון".

6 סובול לא פיתח מוטיב זה, השכיח בדומות משפחתיות שבהן הבן או הבת מביאים במפתיע בת/בן זוג מ"שם" ומעוררים סערה בלב הוריהם. ראו לדוגמה המחזות **על האש** (2016) מאת קרן ד' ורוחל'ה מתחנת (2010) מאת סביון ליברכט.

7 כבר בליל העשרים (1976), בהתייחסו לאנשי ביתניה שעליהם מוסב המחזה, אמר סובול: "אפיזודה מסוימת בחייהם שימשה לי נקודת מוצא, אבל משם פיתחתי מציאות משלי. אינני רוצה ליצור מוזאון לעבר, אלא לדבר על בני שמונה עשרה של היום". ראו: נוף מ', בחיים ובהצגה, מעריב 15.3.1976.

שנשמיד מחצית העם הגרמני [...] אחרי שנהרוג ארבעים מיליון גרמנים" (סובול, 2014: 21).⁸ גם גולדה מאיר, שרת העבודה, סברה ש"אין לנהל שום מגע עם בני השטן האלה" וטענה ש"כל גרמני הוא גרמני נאצי" (שם, 50).⁹ סובול מעצב את לבון כדמות כוחנית ואת מאיר כדמות רגשית המנותקת מעט מהמציאות. בניגוד להם מוצג בן גוריון כמבוגר האחראי "די לדבר שטויות [...] מה שיכולנו לעשות בתור יישוב לוחם שנאבק על קיומו, אי אפשר לעשות בתור מדינה [...] מדינה לא יכולה להרשות לעצמה להיות תלויה בנדרות [...] במהרה נצטרך לבנות לעולים בתיים, לפתח משקים לחסרי-משלח-יד שניישוב בכפרים חדשים, וליצור תעשיות ומקומות עבודה לבעלי המקצועות החופשיים..." (שם, 19). בן גוריון מוצג במחזה, על פי התייעוד ההיסטורי, כמי שידע לתפוס את הרגע ולפעול בעיתוי הנכון. לאחר שפנה לעזרת ארבע המעצמות הגדולות ונענה בשלילה, הוא הבין שאין מנוס ממשא ומתן ישיר עם גרמניה. באפריל 1951 שלח את מוריס פישה, שגריר ישראל בפריס, ודוד הורוביץ, מנכ"ל משרד האוצר, לפגישה חשאית עם קנצלר גרמניה אדנאואר, מבלי לידע את ממשלתו קודם הפגישה, ומבלי לדווח עליה אחר כך (הורוביץ, 1975: 89). הוא ידע שגרמניה שנהרסה במלחמה - כבר משגשגת, ובקרוב תתפוס מקום מרכזי בברית נאט"ו. עכשיו היא עדיין מחזרת אחרי ישראל, אך כשתשוב למשפחת העמים יהיה קשה לקבל את הסכמתה. נציגיו של בן גוריון הביעו חשש שאם ישראל תתמיד בחרם, תטפח גרמניה יחסים עם מדינות ערב ותצייד אותם בנשק שיפנה נגד ישראל. גם ארצות הברית - הרואה בגרמניה עמוד תווך במלחמה הקרה נגד ברית המועצות - לא תעמוד לצד ישראל.

החזית השנייה הייתה בסימן עימות חריף בין בן גוריון וסיעת חירות, ובראשה מנחם בגין שהוביל את עצרת ההמונים בכיכר ציון נגד הסכם השילומים. בגין הסתייג מהמינוח שטבע בן גוריון - "גרמניה האחרת" - בטענה שאין גרמניה אחרת, יש רק גרמניה אחת (סובול, 2014: 60). סובול מצטט משפטים מנאומו של בגין כמעט מילה במילה:

האם מאז מעשה פילגש בגבעה נעשתה תועבה גדולה מזו אצל העם העברי? האם נעשה פילוג עמוק יותר בתוך עמנו ממעשה זה? בן גוריון וחבר מרעיו אומרים לנו שגרמניה זה עם, ולא מה שהיא: עדר זאבים ששיניו טרפו ואכלו את עמנו. ובזכות הדם ההוא נהפך לראש הממשלה בן גוריון, העריץ הקטן והמניאק הגדול הזה! כיצד נראה בעיני העמים כשקלוננו יצא לרכים, כי הלכנו אל רוצחי אבותינו לקבל עבור דמם כסף? [...] כאשר עמדתי על גשר הפיקוד של הספינה אלטלנה, ואתם יריתם בי בתותח, נתתי פקודה: לא! לא להשיב אש! היום אתן את הפקודה: כן! זאת תהיה מלחמה לחיים או למוות [...] לא יהיה משא ומתן עם גרמניה (שם, 56-57).¹⁰

הטענה של בגין "הלכנו אל רוצחי אבותינו לקבל עבור דמם כסף", שנשמעה גם מפי אחרים,¹¹ משתקפת בשם המחזה המאגד בתוכו את שתי המשמעותיות - שפיות דמים וממון. במציאות נשא בגין את הנאום ב-7.1.1952 בעצרת ההמונים נגד הסכם השילומים, ולפני נאומו בכנסת. סובול משנה את הסדר הכרונולוגי, ומשלב נאום זה כשמונה שנים לאחר מכן בעימות בין בן גוריון ובגין על הסכם סחר הנשק עם גרמניה.¹² השינוי המכוון בסדר הזמנים מאפשר לבן גוריון שבמחזה להציג את הרטוריקה של בגין באור נלעג:

"אדון בגין, את הדברים האלה אמרת לפני שמונה שנים, כשהבאתי לאישור הכנסת את עניין השילומים. התחייבת ללכת למחנה ריכוז אם העניין הזה יעבור. נשבעת שהאידיאה שלך יקרה לך מחייה. אבל הנה שמונה שנים עברו,

8 הציטוט המדויק מפרוטוקול הישיבה: "הייתי מבין אילו עמדו בפנינו שתי ברירות: להשמיר 40 מיליון גרמנים - או שילומים. אם דנים, אני חושב שהייתי בעד זה להשמיר [...] אבל הברירה הזו אינה קיימת לא היום, לא מחר, לא בעוד דור ולא בעוד דורות." פולמוס השילומים, משה שרת במערכות המשא ומתן על הסכם השילומים מגרמניה, קובץ פרוטוקולים ומסמכים 1950-1953, עורך יעקב שרת, מרכז מפא"י 13.12.51, עמ' 236. נדלה מתוך: http://www.sharett.org.il/info/books/pulmus/PI_320.pdf
 9 שם, עמ' 253.

10 ראו נאום ח"כ בגין בהפגנה בירושלים 7.1.1952. אתר העמותה למשה שרת ומורשתו. נדלה ב-16.9.2017 מתוך: http://www.sharett.org.il/cgi-webaxy/sal/sal.pl?ID=880900_sharett_new&dbid=bookfiles&act=show&dataid=2276

11 אלימלך רימלט מצטט את דברי הוועד הציוני בעיר פינסק "בכסף לא ימכרו את הדם השפוף, ורק אם ייעשו הרוצחים כדי רשעתם, אז יכופר העוון". ראו פרוטוקול ישיבה 38 הסכם השילומים עם מערב גרמניה - דיון והכרעה 7.1.52 משה שרת ומורשתו. נדלה ב-16.9.2017 מתוך: http://www.sharett.org.il/cgi-webaxy/sal/sal.pl?ID=880900_sharett_new&dbid=bookfiles&act=show&dataid=2212

12 במעמד זה בכנסת נשא בגין נאום אחר. ראו אי אמן - הסכם הנשק עם גרמניה. נאום בכנסת 26.5.1959. נדלה ב-13.9.2017 מתוך: www.daat.ac.il/daat/ezrachut/begin/neum46-2.htm

הסכם השילומים נחתם ומומש, ואתה - האדון הנואם הפאתטי והמרטיר המתקדש - לא נתת את נפשך, לא עזבת את משפחתך, לא אמרת שלום לילדיך ולא סיכנת את קצה הציפורן מהזרת הקדושה שלך" (שם, 57).¹³

החזית השלישית שכן גוריון התמודד עימה הייתה התנהלותה של ישראל מול ממשלת גרמניה. המו"מ החל בפגישה חשאית של הנציגים היהודיים עם הקנצלר אדנאואר, שהביאה להצהרתו בכונדגסטאג בבוך בספטמבר 1951 כי גרמניה נוטלת על עצמה את האחריות המוסרית והחומרית על פשעי הנאצים כלפי העם היהודי ומוכנה לפצותו. המשכו - בשיח ישיר וגלוי בין שתי המדינות שהביא לחתימת הסכם השילומים בספטמבר 1952 ולמימושו בשנים הבאות, ואחר כך גם להחלפת סחורות בין שתי המדינות ובכללן עסקת הנשק.

החתימה לפיוס התבטאה, קודם כול, בשפה: כבר בתכנון הפגישה החשאית הראשונה של הנציגים הישראליים עם אדנאואר בפריס, ביקש בן גוריון שיצורף פקיד בכיר ממשרד האוצר דובר גרמנית רהוטה, ושפת הפגישה בין אדנאואר להורוביץ הייתה גרמנית (הורוביץ, 1975; 87). בהמשך, בן גוריון היה מוכן שאדנאואר ישוחח אף עימו בגרמנית,¹⁴ מעשה חריג בישראל של אותם הימים שהחרימה את הלשון והתרבות הגרמנית.¹⁵ לדבריו "אילו היינו מטילים חרם על כל שפה שדובריה טבחו ביהודים או גרשו יהודים מארצם [...] מי יודע כמה עוד שפות היינו צריכים להחרים. אבל, עם חרמות אי-אפשר לשקם עם ולבנות ארץ, ואלה שתי המשימות הקשות שאנו מצווים לבצע, או לרדת מבימת ההיסטוריה בכיזיון" (סובול, 2014: 9). בן גוריון נמנע מזיהוי השפה הגרמנית עם הנאצים, שהשתמשו בה להשמדה, ומציע לראותה בהקשר רחב של אנשי רוח ומוסר, כגתה, היינה פרויד וכובר, שכתבו והתבטאו בגרמנית.

בן גוריון ואדנאואר

במחזותיו הקודמים עסק סובול ביחסים הסימביוטיים בין היהדות והאריות. וייניגר בנפש יהודי (סובול: 1982) מצביע על הקשר שבין היהדות לגרמניות כהפכים המגדירים זה את זה, בכל אחד מהם האחר גלום כאפשרות: בתור יהודי וייניגר הוא אות אזהרה להידרדרות המוסרית העלולה להתחולל אצל טיין, חברו הארי, אך גם ביהודי יש יסודות כוחניים-אריים, והלאומנות הציונית היא המקבילה של הלאומנות הגרמנית שהופנמה בנפש היהודי. אותה תפישה משתקפת גם במחזה גטו: קיטל, הקצין הנאצי מכנה בלעג את השוטרים היהודים הנוהגים בכריונות "תלמידים מצוינים" (סובול, 1984: 103), וד"ר פול, כפילו, נמשך אל הרוח והיצירה היהודית, ומסתייג מאנשים כגנס המנסים להידמות לגרמנים, בציינו שאיש אינו אוהב להביט בראי עקום ולגלות בו קריקטורה מבחילה של עצמו (שם, 65). המחזה דמים אינו עוסק בהיבטים אלה. הוא מתמקד בדומה בין בן גוריון ואדנאואר ובמשותף להם - היהודי והגרמני. המקורות ההיסטוריים מציינים את ההערכה ההדדית והתקשורת הטובה ששררה בין שני המנהיגים (שנער, תשכ"ז: 91-92; בר זהר, 1980: 1371-1372; ארנדט, 2000: 22). במחזה סובול מרומם אותם לדרגה של דמויות מיתולוגיות, מעין נפילים. הוא משיג זאת בשתי דרכים: הדרך האחת היא באמצעות דורה המפרשת ומעצימה את הדמויות והאירועים שהיא מדווחת עליהם. לדוגמה: "ומולו עמד בן גוריון. סלע מוצק ודומם. קודר. מטיל מורא", "החלל ביניהם היה תהום פעורה, חור שחור שמאיים לבלוע כל מי שיתקרב אליו. ואז זה קרה" (סובול, 2014: 54-55); והדרך האחרת היא בעיצובם של המנהיגים כדמויות אנלוגיות: שניהם פעלו בניגוד לרצון העם ולמען העם. אדנאואר במחזה מגשים את האמרה המפורסמת של בן גוריון "אינני יודע מה העם רוצה, אבל אני יודע מה העם צריך" (שם, 45).¹⁶ הוא מיישם הלכה למעשה את דברי

13 דוד בן גוריון כנסת, 1.7.1959. מיכאל בר זהר אומר שכן גוריון נהג לכנות את בגין "המרטיר [קדוש מעונה] מ'חירות'". בדיון שנערך על מכירת הנשק לגרמניה ב 1959, בן גוריון מצטט בלעג קטע מנאומו של בגין מ- 1952 ומאשים אותו ב"רטוריקה כוזבת ותיאטרלית" (בר זהר, 1980: 1404-1406).

14 ראו פגישת דוד בן גוריון וקונרד אדנאואר בניו יורק, 1960. נדלה מאתר הספרייה הלאומית 17.9.2016 <http://web.nli.org.il/sites/NLI/Hebrew/collections/personalsites/Israel-Germany/Division-of-Germany/Pages/Ben-Gurion-and-Adenauer.aspx>

15 הדים לחרם זה אפשר לראות בהתנגדותם של אחדים מחברי הכנסת בשנת 2005 לכך שנשיא גרמניה הורסט קוהלר יינאם בגרמנית במסגרת המושב החגיגי של הכנסת לציון 40 שנה לכינון היחסים בין ישראל לגרמניה. ראו אריק בנדר (2005). האחריות לשואה היא חלק מהזהות הגרמנית. nrg מעריב, דפדף בחדשות. 2.2.2005. נדלה ב- 22.9.2017 מתוך: <http://www.nrg.co.il/online/1/ART/864/035.html> וראו גם מרנדה, א' (2008). מחאה בכנסת: מרקל תנאם בגרמנית. ח"כים ייעדו. Ynet 8.3.2008. נדלה ב- 22.9.2017 מתוך: www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-3520229,00.html

16 האמירה המדויקת: "אינני יודע מה רוצה ומה לא רוצה העם. אני יודע רק, כך נדמה לי, מה רצוי לעם. ועל זה אני נלחם" (בר זהר, 1980: 1577).

בן גוריון - "מדינת ישראל תיבחר [...] בדמותה המוסרית ובערכיה האנושיים"¹⁷ - בגרמניה, כשהוא מאלץ את ממשלתו לקחת אחריות לתיקון העוול. ברומה לבן גוריון גם הוא אדם מעשי המעמיד מול עיניו את טובת מדינתו - השבת גרמניה הרחוקה למשפחת העמים. ההקבלה בין המנהיגים באה לידי ביטוי במחזה גם במבנה הסימטרי של הדיאלוג: בפגישתם במלון ולדורף-אסטוריה בניו יורק במרס 1960 כל אחד מהם פותח את נאומו באותן מילים:

אדנאואר: אני לא רוצה להיות במקום שאני נמצא בו עכשיו. נציג של עם שבניו בצעו רצח עם [...] מי יקבע מה הוא תיקון העוול? לא בני משפחת הרוצחים. רק לבני משפחת הקורבנות הזכות לקבוע מה יהיה תיקון העוול. בן גוריון: אני לא רוצה להיות במקום שאני נמצא בו עכשיו [...] איש מאתנו אינו רשאי להכתיר עצמו כנציג הקורבנות. אין נציג לקורבנות. אם אני מתייצב פה היום מול ראש ממשלת גרמניה, אני מתייצב מולו אך ורק כנציג בני עמי החיים אשר בחרו בי לראש ממשלתם. הם לא בחרו בי כדי שאפקיר את עתידם על מזבח העבר הנורא, אלא כדי שאדאג לשלומם ולביטחונם ולעתיד ילדיהם (סובול, 2014: 54-55).

במחזה, מול טענותיהם הגזעניות של גולדה מאיר ומנחם בגין שכל גרמני הוא נאצי,¹⁸ מוצגות האמירות האנטישמיות של יועצי הקנצלר. אחד מהם מצטט את אמירתו המפורסמת של ברכט מ-1945 "היהודים קיבלו את שישה מיליוני המתים שלהם, אז עכשיו שייתנו לנו קצת מנוח" (סובול, 2014: 40),¹⁹ ואחר טוען ש"תאוות הממון היהודית ורגש הנקם היהודי יחגגו בתביעות פיצויים מהעם הגרמני" (שם, 41).

שני המנהיגים הודפים את טענות מתנגדיהם בלשון צינית ושנונה. ראינו דוגמה לכך בדברי בן גוריון לבגין, ודוגמה אחרת בהתייחסותו הצינית לעזריאל קרליבך, עורכו הראשון של 'ידיעות אחרונות' ומייסדו של העיתון 'מעריב': "קרליבך הביא את מכונית הרפוס מגרמניה והיא כותבת נגד קנייה מגרמניה. זה בעיני כל קרליבך" (שם, 52).²⁰ אדנאואר מצידו לועג לטענה המושמעת בפי יועציו שרציחת רוב העם היהודי בוצעה בידיעתם של המנהיגים היהודים ובהסכמתם: "ומפי הסמכות המוסרית הזאת אנחנו אמורים ללמוד ש'הטפילים היהודים' הרגו את עצמם בהתנדבות בעבודות פרך ולכן לא מגיע להם שום פיצוי כספי" (שם, 44).

ההקבלה בין המנהיגים נוצרת גם מתגובותיהם הדומות כלפי אלה שפגעו בהסכם השילומים. במחזה נזכרים חברי אצ"ל - דב שילנסקי שנתפס כמשרד החוץ כשברשותו פצצת זמן וחומר נפץ, ואליעזר סודיט, איש אצ"ל המכונה במחזה טרוריסט, שניסה להתנקש בחייו של אדנאואר כששלח לו חבילת נפץ מפריס, אך נתפס בצרפת, הועמד לדין ונכלא.²¹ לטענתו של אדנאואר שאנשים אלה יצאו בעונשים קלים משיב בן גוריון "אני רוצה להנך עם לדמוקרטיה, ולא להעניק לו קדושים מעונים [...] אצלי הם לא יהיו לגיבורים, אלא לפושעים עלובים (שם, 63). אדנאואר משתמש באותו הנימוק כדי להצדיק בפני בן גוריון את מינויו של הנס גלובקה למנכ"ל משרדו, וכך נוצרת מעין הקבלה בין שתי הסיטואציות, שאינן מקבילות. במחזה וגם בתיעוד ההיסטורי אדנאואר בחר להאמין לגלובקה, ולא למתנגדיו שטענו כי העמיד את כישוריו המשפטיים לרשות המפלגה הנאצית והיה ממחברי הפרשנות לחוקי נירנברג.²²

ידועה העובדה שאדנאואר לא זכה להערכה מצד הנאצים, שפיטרו אותו מכהונת ראש העיר קלן ב-1933.²³ במחזה, דמותו זוכה להגבהה נוספת. הוא מספר להורוביץ ופישר שסיכן את חייו והציל משפחה יהודית מציפורני הנאצים (סובול, 2014: 37). במציאות לא הייתה בעבר, וגם היום עדיין אין תמימות דעים לגבי אישיותו של אדנאואר.

17 בן גוריון חזר והרחיב בנושא זה. ראו: דוד בן גוריון (1951). מהפכת הרוח, חזון ודרך כרך א, מפלגת פועלי ציון, 47; (1953). ערכי הרוח, כרך ג, 284-285.

18 הסתייגותו של בן גוריון מעמדה זו נשמעת בקולו, בריאיון שערך עימו קלינטון ביילי בשדה בוקר, בהיותו בן 82. הריאיון הופק לסרט ב-2016. ראו דוד בן גוריון אפילו. בימוי: יריב מוזר, הפקה: יריב מוזר ועל פרלוב.

19 ראו פיוגי (2001). חייו ושקרו של ברטולט ברכט. לוד: דביר, 443.

20 בן גוריון: "אם אנחנו נודיע שאנו במצב מלחמה עם גרמניה, לא יוכל לנסוע לגרמניה ולקנות לו בית דפוס, להביאו לישראל ובאותו בית דפוס קרליבך ידפיס עיתון בו הוא יכתוב מאמרים שאסור לנו לבוא בכל מגע שהוא עם גרמניה". פולמוס השילומים, משה שרת במערכות המשא ומתן על הסכם השילומים מגרמניה. ראו: קובץ פרוטוקולים ומסמכים 1950-1953, עורך יעקב שרת, מרכז מפא"י 13.12.51, 82. נדלה מתוך: http://www.sharett.org.il/info/books/pulmus/P1_320.pdf

21 ראו יעקב טובי (הערה מס' 1 לעיל), 274-275.

22 גרמניה חששה כי במשפט אייכמן יתגלה שבממשל בכון משרתים חברים רבים ששירתו במפלגה הנאצית, וכיניהם הנס גלובקה, ראש לשכת הקנצלר (הרמן, 2017: 80; רוז, 2015: 176).

23 ראו פגישת דוד בן גוריון וקונרד אדנאואר בניו יורק, 1960. נדלה מאתר הספרייה הלאומית 17.9.2016 <http://web.nli.org.il/sites/NLI/Hebrew/collections/personalsites/Israel-Germany/Division-of-Germany/Pages/Ben-Gurion-and-Adenauer.aspx>

איסר הראל הסתייג ממנו, ולא אחת מחה נגדו בפני בן גוריון (בר זהר, 1980: 1533). דוד הורוביץ טען "בין חברי לביני נתגלעו ברבות הימים חילוקי-דעות בהערכת אישיותו של אדנאואר [...] לא הייתי שותף לאידאליזציה של אישיותו" (הורוביץ, 1975: 90). נחום גולדמן, שנשא ונתן עם אדנאואר, כתב בזיכרונותיו ש"בשיחה ראשונה זו גילה אדנאואר יושר ועוז-רוח, וגם בהמשך המשא ומתן הוכיח ששום קושי אין בו כדי להרתיעו ממילוי החובה המוסרית שהאמין כי שומה עליו למלאה" (גולדמן, 1972: 237). בר זהר סבור שאדנאואר פעל ממניעים מוסריים כנים ומשום כך במשך שנים סיפק לישראל נשק בחשאי בעוקפו נהלים הנהוגים בגרמניה (בר זהר, 1980: 1371). אדם רז רואה בו דמות פרדוכסלית.²⁴ כאמור, סובול נוקט כלפי אדנאואר גישה אוהדת ואף ומגדילה, כי היא מדגימה ומשרתת את המסר שעל המנהיגים להיות בעלי תעוזה, לראות למרחוק ולהשתמש בסמכות שניתנה להם להכריע הכרעות מדיניות לטובת עם, אף אם הן שנויות במחלוקת ואינן נתמכות על ידו.

המחזה מייחס לגרמניה ברשות אדנאואר את התמיכה המוסרית והחומרית בפיתוח תעשיות בדימונה, תמיכה שהסתכמה בחצי מיליארד דולר. במחזה לא נאמר במפורש, אך נרמז בכירור שאדנאואר ידע שהתעשיות שהסכים לתמוך בהן פירושו תמיכה בפיתוח הכור הגרעיני. הסצנה בנויה כסיפור מתח הנוצר מניסוחים מעורפלים, כגון "השקעות בפרויקטים קיימים", "חקלאות מדברית" ו"תעשיות טקסטיל ותעשיות אחרות בדימונה" (סובול, 2014: 71, 73, 75) שאינן מפורטות; משתיקותיה של דורה המכסות טפח ומגלות טפחיים, ומהצהרותיו של נחום שבאמצעותן הוא מרשה לעצמו לחשוף את מה שהיא מסתירה. ההסתרה והמינוח המעורפל במחזה משקפים את מדיניות העמעום וההסתרה שהיו נהוגות במציאות. מאז נכתב המחזה דמים (2014) פורסמו מחקרים המציינים בגלוי את תמיכתה החומרית והמעשית של גרמניה בהפעלת הכור בדימונה.²⁵ בתוכנית הרדיו של יצחק נוי יחיעם וייץ מציין שגרמניה של אדנאואר ושטראוס מימנה את הכור הגרעיני בדימונה ומכנה זאת "האירוניה של ההיסטוריה", ואדם רז מפרש את מניעה: "בתוך גרמניה של אדנאואר הייתה קבוצה שחשבה שגרמניה צריכה להיות מדינה בעלת יכולת גרעינית, אבל ב-1954 כשגרמניה מצטרפת לברית נאט"ו נאסר עליה מפורשות, והאיסור הזה עומד על כנו עד היום, לייצר נשק גרעיני בשטחה, אך מותר לה לקחת חלק במחקר ובפעילות גרעינית במדינות אחרות".²⁶

משפט אייכמן

במציאות שמחוץ לתיאטרון עריכת משפט אייכמן בישראל עוררה ביקורת מבית ומחוץ על כך שאייכמן נחטף לישראל ולא הוסגר לגרמניה ונשפט שם, או הועמד למשפט כל האומות בבית דין בין-לאומי (בר זהר, 1980: 1376-1377; שפירא, 2015: 175-177). חנה ארנדט ביקרה את בן גוריון על שניהל משפט ראווה, שבו רוב עדויות הקורבנות אינן קשורות לנאשם עצמו (ארנדט, 2000: 11-17). בן גוריון דחה את הביקורת והיה נחוש בדעתו שאת המשפט יש לקיים בישראל כדי שהאומה תתמודד עם עברה וכדי שהנוער שגדל בארץ ייחשף לסיפור השואה. במהלך המשפט הפעילה גרמניה לחצים על ישראל כדי שלא יתגלה שאת מערכות השלטון בגרמניה מאיישים אלפי נאצים ובראשם אישים בכירים כהנס גלובקה, יד ימינו של הקנצלר. המשך התמיכה של גרמניה בפיתוח הגרעיני בישראל ובכינון יחסים דיפלומטיים עימה הותנו בהימנעות מהזכרתו של גלובקה במשפט, והם הופסקו עד סיום המשפט ואף לאחר מכן (הרמן 2017: 88, 98-104). בתגובה לכך, ניסה בן גוריון מאחורי הקלעים להבטיח פגיעה מינימלית בדימויה של גרמניה המערבית ולמנוע את אזכורו של גלובקה במשפט (שם, 96-97; שגב, 2018: 597-598).²⁷ העמדה שהמחזאי התייער מציג אמורה להציג פרשנות חדשה, השונה מהפרשנות המקובלת, ומשקפת את

24 ראו תכנית הרדיו של יצחק נוי שבת עולמית: הכבשן והכור 10.6.17 רשת ב' תאגיד השיירות הציבורי דקה 42. נדלה מתוך: <http://www.magnetradio.com/documentary/kivshan10.6.2017.mp3>

25 ב-2005 אבנר כהן אומר ש'גרמניה האחרת' ברשותו של קונרד אדנאואר סייעה לישראל ב"מענקים נדיבים שמטרתם המוצהרת הייתה 'פיתוח הנגב'" (כהן, 2005: 68). אדם רז מציג עדויות לכך שגרמניה מלאה תפקיד חשוב במימון הכור בדימונה, על אף שההתנהלות בין שתי המדינות בנושא זה נוסחה ב"שפת סתרים" (רז, 2015: 176-180). אורה הרמן מציינת שה'מלווה' שביקש בן גוריון מאדנאואר היה שם קוד למימון הכספי של בון לפיתוח המיזם בדימונה (הרמן, 2017: 83). תום שגב מציין ש"מילת הקוד הגרמנית לזיהוי ההסכמה בעל פה בין שני הזקנים היה 'מבצע חברים לעסקים'" (שגב, 2018: 596).

26 יצחק נוי (הערה 24 לעיל) דקה 40-41.

27 וראו גם יוסף אלגזי (2008). האם הממסד בישראל חיפה על הפושע הנאצי גלובקה, בעקבות הקרנת סרט דוקומנטרי חדש: 'הנאצי שייץ לאדנאואר'. נדלה ב-25.8.2017 מתוך: http://www.defeatist-diary.com/index.asp?p=memoriesOld_globke

עמדתו הפוליטית (נגיד, 2009: 31). באפילוג המחזה דמים בן גוריון מגלה לאדנאואר שהוא מייחל למאורע מכונן שירגיע את תשוקת הנקם של עמו ויתעל את כוחותיו לאפיק חיובי. באמירה זו סובול חורג במודע מן האירועים ההיסטוריים (וכבר התייחסתי למעלה להבניית אופק ציפיות דרך הגדרת הסוגה המוקומנטרית) ואף מצהיר על כך באמצעות נחום, הדמות הבדיונית האומרת ש"הפרוטוקול הוא לא מחזה" (סובול, 2014: 76).²⁸ "מזה שמונה שנים, מאז שחתמנו על הסכם השילומים, אני נאבק להמיר את תשוקת הנקם שבוערת בליבם של ישראלים ויהודים רבים לתשוקת בניין ויצירת עם חדש בארץ חדשה. אבל תשוקת הנקם ממשיכה לפעפע" (שם, 78). הסגרתו של אייכמן ועריכת המשפט בישראל זימנו לבן גוריון את המאורע המיוחל. בגזר דינו של הפושע יצר הנקם של עם ישראל בא על סיפוקו.

השהיית היחסים הדיפלומטיים בין המדינות היא פרי החלטה של שני המנהיגים ותיאום מוקדם ביניהם,²⁹ והולמת את המסר העיקרי של המחזה, שמנהיגים דגולים אינם מנציחים את עברם המדמם של עמיהם, וכך משחררים אותם לעתיד טוב ומבטיח. העמדת המנהיגים כדמויות סימטריות במחזה נמשכת עד לסיומו, כשבן גוריון אומר לאדנאואר ש"אין סכסוך שלא ניתן לפותרו בדרכי שלום אם המנהיגים יודעים להוביל את עמיהם בנחישות ובתבונה" ואדנאואר משלים את דבריו כשהוא מציע ללמוד מההיסטוריה הטרגית של גרמניה "מה אומה יכולה לחולל כשהיא משתחררת ממחלת הגזענות, מחלומות התפשטות וכיבוש, ומהטירוף הלאומני".

ברבים ממחזותיו התיעודיים סובול מעמיד שני מעגלי זמן ומסתייע בטכניקות תיאטרוניות כדי להנכיח את ההווה שמחוץ לבמה. לדוגמה, במחזה ליל העשרים (הוצג ב-1976) משה - המבוגר בחמישים וחמש שנה מגילו במחזה הפנימי - מנגיד בפרולוג את המיתוס המרום שנוצר סביב צעירי ביתניה למציאות המאיימת שבאפילוג, שבה "דחופים ובהולים [...] נצא להילחם עם בני אדם אחרים, נבוכים ומדממים כמונו. להרוג ולהיהרג [...] לרשת בני אדם אחרים, לרשת ארץ" (סובול, 1990: 68). העובדה שבמחזה משה אומר דברים אלה בזמן שהוצג ליל העשרים, מזמינה את בחינתם בזיקה למציאות העכשווית בעת הצגתם. במחזה סינדרום ירושלים קבוצת חולי רוח המאושפות בבית החולים מציגה מחזה שכתב אחד מחבריה המאושפזים, הפרופסור, המציג את חורבן הבית השני בהסתמכו על ספרו של יוסף בן-מתתיהו. נוסף על הצגת ההתרחשויות ההיסטוריות של המרד, והאירועים מחיי המשוגעים המציגים אותן בהווה של המחזה, סובול משלב במחזה את אנשי הצבא ומנכיח באמצעותם את ההווה של מלחמת לבנון, מלחמה שלדברי סובול הביאה לכתיבת המחזה סינדרום ירושלים.³⁰ הפרופסור מציג את מאורעות החורבן בפני אנשי הצבא כדי להתריע על הסכנה שההיסטוריה תחזור על עצמה, אך המוזהרים אינם מסיקים את המסקנות. במחזה דמים המסר העיקרי של המחזה מועבר באמצעות המנהיגים, הדמויות ההיסטוריות של המרד, והאירועים מחיי המשוגעים המציגים אותן דמותה של דורה, המייצגת חלק מנפשו של בן גוריון בעבר והמדווחת על החלטותיו ופעולותיו מעמדה של קבלה והזדהות בהווה. במחזה לא מפורש מהי המקבילה למנהיגים ההיסטוריים במציאות שמחוץ לתיאטרון, ולא מוסבר מה על השליטים בהווה לעשות בניגוד לרצון העם ולמען העם. אך הנמענים, קוראי המחזה וצופיו, יוצרים את ההקבלה מכיוון שהם מכירים את דעותיו של יהושע סובול, הנשאל ומתראיין תכופות על עמדותיו בנושא פוליטיקה וחברה ופועל לקידום.³¹ סביר להניח שהם גם צפו בחלק מהצגותיו, שתפישת העולם המוצגת בהן הולמת (ומעצבת) את מוסכמת המציאות שלהם (קינר, 1992: 44-45). דרך העיסוק בבן גוריון ובאדנאואר ובהסכם השילומים אפשר להסיק מה נדרש מהמנהיגים משני הצדדים - הישראלי והפלשתיני - והוא, לא להיכנע לפלגים הקיצוניים בעמם ולבחור בדרך הפיוס והפשרה למרות התנגדותם של פלגים אלה.

28 הכוונה לפרוטוקול הפגישה שהתקיימה באסטוריה. הפרוטוקול נכתב באנגלית ותרגם אותו זכי שלום בליווי הערות פרשניות. ראו: שפירא (עורכת), 1996: 604-626. נדלה ב- 11.9.2016 מתוך: <http://in.bgu.ac.il/bgi/iyunim/6/25.pdf>

29 במציאות, כפי שהיא מתועדת בפרוטוקול שרשם זכי שלום, הבטיח אדנאואר לכונן יחסים דיפלומטיים בין גרמניה לישראל עד ינואר 1960, אך כשהגיע מועד המימוש הוא נתקל בקשיים והיסס. בן גוריון חילץ אותו מהדילמה באומר כי שאלת היחסים הדיפלומטיים אינה נמצאת בעדיפות גבוהה מבחינתו, ועיקר מטרתו היא לקבל ממנו הבטחה לסיוע כלכלי וצבאי. ראו שלום (הערה 28 לעיל), 625-626.

30 ראו בר-קדמא ע', אש מימין, ידיעות אחרונות, 1.1.1988.

31 נוסף על כתיבתו האומנותית והמסאית, סובול פעל לקידום רעיונותיו באופן מעשי. דוגמה לכך היא ניסוח העצומה בשיתוף עם המשורר הפלסטיני טהא מוחמד עלי בשנת 2011, שקראה לאנשי רוח משני העמים לתמוך בהקמת מדינה פלסטינית בגבולות 67. סובול ומוחמד עלי הזהירו כי המשך הקיפאון המדיני יגרור את עמי האזור למלחמות ה"ממיות חורבן, מנציחות נחשלות ומונעות כל אפשרות לנורמליזציה של החיים ולקידום צדק חברתי". ראו יודולביץ מ' (27.8.11). יוזמה: אנשי רוח למען הכרה במדינה פלסטינית, Ynet. נדלה ב- 11.11.18 מתוך: www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-4114437,00.html

נושא השילומים במחזאות הישראלית - עיון משווה

הדרמה הישראלית עסקה בנושא השילומים כבר בשנות ה-60. במחזה **היורש** מאת משה שמיר (1963)³² בוחן המחזאי את זהותו של הישראלי ואת עולם ערכיו דרך יחסו לשילומים. גיבור המחזה הוא צעיר מתל אביב, בן לאב ממוצא ספרדי ואם ממוצא אשכנזי המתגוררת בארצות הברית ובאה לביקור בארץ. כאשר הגיבור עולה לקברו של ניסים כהן, אביו שנפטר לפני שנתיים, מתברר לו במקרה, אגב התדיינות עם חברה קדישא, שיום קודם נקבר באותה חלקה משהו בשם הזהה לשמו - וולף כהן. הגיבור חוקר על האיש ומתברר לו שמשפחתו של אותו וולף כהן נספתה בשואה וטרם מותו הפתאומי הוא שקד על תביעת פיצויים מגרמניה. וולף כהן מאמץ לעצמו את זהות הנפטר ותובע בשמו פיצויים מגרמניה. בעזרת עורך דינו תביעתו מתקבלת והוא הופך לאיש עשיר. אולם תביעתו מצליחה מעבר למצופה, וככל ש"נכסיו האבודים" הולכים ומתרבים וולף סולד מעצמו ומתעשיית השילומים המקיפה אותו, עד שהוא חושף את זהותו האמיתית. מאחר שגם הסביבה נשכרה מהתחזותו, היא מתקשה להשלים עם הגילוי ומשדלת אותו לחזור בו. התעצמותו הכלכלית של וולף מתרחשת על רקע משפט אייכמן. המשפט, המאיר את סבלם של הקורבנות-הניצולים, מבליט את נוכחותו של וולף הממסחר את השואה, אך גם מקרבו לזהותו היהודית ומחולל בו שינוי המביא לווידויו. הוא סולד ממעשיו אך גם מהסתאבותה של החברה הקרובה המקיפה אותו - תמונת ראי שלו וייצוג החברה הישראלית בזעיר אנפין: מאימו המתעשרת מסיקור המשפט ומבקשת להקים מחדש את תזמורת אושוויץ, כי "יש כאן ביג ביזנס ממש" (שמיר, 1989: 81), מהנגן מאסטרו בוך, דמות גרוטסקית, הנותן לוולף מידע על חברי התזמורת שנספו בשואה כשהוא מחלק הוראות לפועלי הבמה כבר שבו הוא אמור להופיע בערב ("הערב יש לי פרמיירה, אדוני - ביג נייט, למה אתה בא עליי עכשיו עם אושוויץ?" שם, 85) ומעודד לומיש, ששמו גזור מהמילה שילומים (עפרת: 1975, 175) המפרט באובססיות את נכסיו המצטברים של וולף כשהוא מתעלם מהוראתו ומרצונו לסיים את הכול, "כל זה לא חשוב כרגע. העיקר שלא יצא שום דבר החוצה..." (שמיר, 1989: 104). המחזה מסתיים בשאלתו הנואשת של וולף "מי אני?" ומותיר תהיות באשר לזהותו הוא ובאשר לזהותה של החברה הישראלית. הגיבור שהתחזה לניצול השואה שאחת מידי שותקה בידי הנאצים, אינו מצליח להניעה אף לאחר שחשף את זהותו האמיתית וביקש לשוב ולדבוק בה - בנו של נסים כהן. האם המאורע מצביע על חיבור טבעי בין הישראליות והיהדות, והשואה מעצבת את זהות שתיהן, או שהקשר של הישראלים לנספים מצביע על מסחור השואה ועל חרושת התרבות שנוצרה סביבה ומציג את הנספים בגדר "קורבנות נבגדים" - מונח שטבע מ. צוקרמן (צוקרמן, 2001: 79-80).

במחזה **העונה הבווערת** (1967) אהרון מגד מציג את דמותו של איוב המקראי עשרים שנה אחרי האסון שפקד אותו כשביתו נשרף, רכושו אבד ובניו ובנותיו נרצחו.³³ השנים שחלפו היטיבו עימו: נולדו לו בנות, כרמיו עמוסי פרי ופרנסתו מצויה בשפע. אך בניגוד למקרא, איוב לא הגיע למנוחה ולנחלה, שגשוגו הוא רק הפוגה זמנית לפני המהלומה הבאה. בסיום המחזה ביתו ושדותיו שוב עולים באש, בתו נאנסת והוא ומשפחתו נמלטים על נפשם. איוב של מגד הוא אלגוריה לעם ישראל הזור והשנוא. הדמויות הסובבות את איוב ומשפחתו מציינות לכל אורך המחזה שהוא נוכרי, אינו משלהם, ובהערותיהן העוקצניות על עושרו המופלג יש הד למשפטים אנטישמיים מוכרים מההיסטוריה של העם היהודי: "תמיד היו בדיחות רעות על איוב. כמו על הגבינה המסריחה שלו או על הספרים בארון, שמדביקים את הנוגע בהם בצרעת" ו"על כדים מלאי כסף שהוא טומן באדמה כדי שיצמיחו כסף" (מגד, 1967: 24). העונה הבווערת אינה רק ביטוי לעומס עבודה בעת הבציה. האש במחזה היא מוטיב המקושר לדם, והצתת השדות יש בה הדהוד לשריפת היהודים בשואה. התאוששותו של איוב הפרטי מסמלת גם היא את תקומתו של עם ישראל: "לאחר האסון שקרה לו, כשהכול נשרף, הבנים נהרגו, נשאר ללא כתונת לבשרו, אפר, רק ערמה של אפר - איש לא האמין, גם איש אחד לא, שהוא יקום אי-פעם! מאין? איך? והנה עוף החול [...] נשרף וקם מאפרו ופורש שוב כנפיים" (שם, 12). בעלילת המחזה אנשי מחלקת החקירות פונים אל איוב בבקשה להעיד נגד הדרד (רמיזה לגוי האדומי שמרד בשלטונו של שלמה המלך והרע לו), שלפני עשרים שנה היה בעל האחוזה הסמוכה לזו של איוב ובעל חוב לו. החוקרים אומרים לאיוב שהעד הוא זה שהצית את ביתו ופגע בילדיו, ומנהל המשק של הדרד באותם ימים מוכן להעיד

32 היורש הוצג בתאטרון חיפה בבימויו של משה שמיר ורוד ברגמן (בכורה: 19.11.1963). המחזה פורסם בכתב העת תיאטרון, 9 נובמבר-דצמבר 1963, 29-47. המחזה פורסם בשינויים קלים בהוצאת אור עם ב-1989. המובאות מהמחזה הן מנוסח זה.

33 העונה הבווערת הוצג בתיאטרון הבימה בבימויו אמנון קבצ'ניק (בכורה: 18.1.1967). המחזה פורסם בהוצאת עמיקם ב-1967.

על כך. איוב מתחמק, ועל רוב שאלות החוקרים הוא משיב "איני זוכר". הוא דבק בקיום בהווה ומבקש להשתק ולהשכיח את העבר. כשהוא מתרצה להעיד נגד הדר מתברר שהעד חזר בו. יותר מכך, איוב המאשים הופך לנאשם כשנודע שהדר פרע את חובו, הקבלה לשילומים שקיבלה ישראל מגרמניה, ושאיוב אף מקיים עימו יחסי מסחר שוטפים. הזעקה של איוב שהוא לא ידע, והטלת האשמה על קנו, מנהל משקו העוסק בכספים ("ואתה חשבת שאני אטע כרם בדמי שוחד או בדמי כופר על דם הבנים שלי!" מגד, 1967: 61) נדחית על הסף. קנו תוקף את איוב שאף פעם לא התעניין עם מי מתנהל המסחר ולאן התוצרת משווקת. למעשה, קנו משקף פן מסוים באישיותו של איוב, לצד הקורבן הנרדף על לא עוול בכפו (גם שונאי איוב מודים ביושרו ובנדיבותו) שוכן איש מעשי שמתנער מעברו המר ובוחר בחיים תועלתניים וברווחים חומריים. הטענה שמשמיע קנו כלפי איוב – "נוח היה לך לא לשאול [...] לשבת על הארמה הזאת, לטעת כרמים, לסחור ביין עם אלה שאתה חושב אותם כאויבך ולא לדעת כלום!" (שם, 62) – היא אמירה אקטואלית של אהרון מגד על ישראל שכלכלתה משגשגת הודות לשילומים, בהתעלמה מהצו המוסרי לזכור ולא לשכוח ומחסנות הטמונות בשיתוף פעולה זה. המחזאי ראה במחזהו תמרור אזהרה: "היינו צריכים להימנע מכל יחסים עם גרמניה [...] אנו בעצם נבנים על כספי הדם השפוך ומטהרים את עצמנו ש'זה לא בדיוק כך'. יש לנו תירוצים מוכנים בעניין זה. התוצאה: קונפליקט האוכל את כל רקמות חיינו, כמו סרטן המתפשט ואוכל כל חלקה טובה" (פרנקל, 1966) "כל העניין הזה עוד יתנקם בנו קשה קשה" (בר קדמא, 1967). בסיום המחזה איוב מכה על חטא ונוטל על עצמו אחריות, אך כמו בטרגדיה היוונית מודעותו מתפתחת מאוחר מדי ואינה מונעת את נפילתו. שוב הוא משלם בפגיעה בילדיו ונאלץ להימלט מביתו ומנחלתו.

השילומים נזכרים גם במחזותיו של מיטלפונקט **מכולת** (1982)³⁴ והזאבים (2016). עלילת **מכולת** מתרחשת בשנות השבעים של המאה הקודמת. היא מציגה משפחה של פלטי שואה שהיגרה לישראל בשנות החמישים, מתגוררת ביפו ומתקיימת ברוחק ממכולת הצמודה לביתה. האם, לאייטשה תובעת פיצויים מגרמניה ואינה בוחלת בשקרים וב'קומבינות' כדי להשיגם. על סמך כספי השילומים שהמשפחה מצפה לקבל, היא מוכרת את הבית והמכולת ביפו ורוכשת דירה ומכולת מרווחות יותר בבת-ים. בסיום המחזה התרמית מתגלה, התביעה נפסלת והמשפחה מושלכת לרחוב. במחזה זה היחס לשילומים חומרי בלבד ואינו מעורר דילמות מוסריות. לאייטשה שואפת להיטיב את תנאי חייה וכל האמצעים כשרים מבחינתה. לשילומים יש תפקיד בהנעת העלילה, אך הם אינם משקפים או מעצבים את הזהות הישראלית של דורשיהם. המשפחה חיה בישראל, אך כל הוויית נטועה בגולה והיא אינה שותפה למפעל הציוני. בני המשפחה אינם רואים בישראל את מדינתם ומתעלמים מהמאורעות המתרחשים בה. תמיד היא נקראת בפיהם המדינה שלך או המדינה שלכם, לעולם לא המדינה שלנו (נתנאל, 2012: 182).

נושא השילומים מגרמניה מוצג גם במחזהו של הספרי **קידוש**. לאייטשה ממכולת, ופנינה מקידוש (1975) ובשינויים (1985)³⁵ חולקות מאפיינים משותפים: נשים פולניות שאפיון סטריאוטיפי והן מוצגות כנשים שתלטניות, מניפולטיביות, קנטרניות וחדות-לשון, שאינן בוחלות בשום אמצעים כדי להשיג את מבוקשן. פנינה מצליחה היכן שלאייטשה נכשלה: אצלה השקרים והתחבולות 'נושאים פרי' ומזכים אותה בפיצויים מגרמניה. בתמונה הראשונה הארוכה **בקידוש** (כשליש מהמחזה), בני הזוג פנינה ואריה רבים ועוקצים זה את זה, אך קיימת ביניהם תקשורת ויש להם יעד משותף – קבלת הפיצויים מגרמניה. למחאת יוסי בנם, שאביו ייאלץ לנסוע בשבת כדי להשיג עדות שקר, פנינה קובעת: "פיקוח כסף דוחה שבת!!!!" (הספרי, 1990: 23) ואריה משיב "כשיש מספיק יש גם שלום בית" (שם, 20). ההטרמה מתבדה. הפיצויים והרווחה הכלכלית שבאה בעקבותיהם אינם תורמים לשיפור היחסים. בתמונה האחרונה של המחזה, המתרחשת כעבור שנים, אחרי שהבן יוסי עזב את הארץ ופנינה ואריה נותרו לבדם, אין ביניהם שיח. נשמע רק המונולוג שאריה מקליט ברשם קול – מכתב ליוסי שלא יישלח לעולם (שם, 68), והמונולוג של פנינה ששפיותה אבדה והיא מדברת בחדרה 'אל יוסי', אחרי שחתכה את חוט שפופרת הטלפון (שם, 65). האירועים המשפחתיים ומערכות היחסים הכושלות במישורים של הזוגיות וההורות, הם סמל לזהותה השסועה והמפוצלת של החברה הישראלית הבאה לידי ביטוי בכל מעגלי החיים: הדתיים, הלאומיים והבין-דוריים.³⁶ על אף שהקבלה אינה מפורשת, יש מקום להעריך שהשילומים שלא הביאו מרפא במישור הפרטי, לא יחוללו שינוי ותיקון גם במישור הציבורי – החברתי והלאומי.

34 מכולת הוצג בתיאטרון הבימה בבימויו של עמית גזית (בכורה 4.9.1982). המחזה פורסם בהוצאת אור עם ב-1982.

35 קידוש בגרסה של 1985 הוצג בתיאטרון הקאמרי בבימויו של שמואל הספרי (בכורה 26.7.1985). המחזה פורסם בהוצאת אור עם ב-1990.

36 ניתוח מפורט של המחזה ראו נתנאל, 2003: 41-59; ליפשיץ, 2013: 321-342.

השילומים נזכרים גם במחזה הזאבים (2016)³⁷ אך תפקידם שולי. אם המשפחה נאבדת על הישרדותו של המשק החקלאי שבבעלותה ומצפה לתמיכת שכניה-חבריה מתנועת החירות (ואף קודם לכן - מימי אצ"ל ולח"י) המנדים אותה בגלל חשבונות אפלים מהעבר. אף על פי שמדי שנה הם מדירים את רגליהם מהאזכרה לבעלה, היא ממשיכה לצפות ולהיערך לבואם, מסנגרת על בעלה ש"הקריאה שלו נגד הסכם השילומים עם גרמניה הוציאה אלפים לרחובות" (מיטלפונקט, 2016: 14). המחאה נגד הסכם השילומים מסמנת אפוא שיוך פוליטי-חברתי ונאמנות למפלגה.

מתבקש להעמיד את דמים של סובול מול מחזותיהם של שמיר ושל מגד, והמסקנות מובנות מאליהן. למרות השוני בין היורש והעונה הבורעת בסוג העלילה ובדרכי העיצוב, הם מאוחדים באמירה שהשילומים הרעו עם ישראל. במחזה היורש מוצג הישראלי המוכר ערכים תמורת כסף. אמנם בעקבות משפט אייכמן הירושה החומרית שקיבל וולף במרמה מעוררת אותו לבחון מחדש את הירושה ההיסטורית (פיינגולד, 2012: 188), אך הדמויות הסובבות אותו, המייצגות את החברה היהודית-הישראלית, רקובות מיסודן. במחזה העונה הבורעת מגד מציב בדרך אלגורית את מחיקת העבר ואת ניהול היחסים התקינים עם גרמניה כמשגה, וכאשלייה זמנית שההתפקחות ממנה מתרחשת כבר בסיום העלילה.

סובול בוחן דרך המחזה דמים את נושא השילומים יוכל שנים אחרי שמיר ומגד כתבו את מחזותיהם. התחזיות השחורות הוכחו כמוטעות, והאזהרות - מיותרות. היחסים עם גרמניה, ובכללן עסקות הנשק שהחלו בימי בן גוריון ונמשכות עד היום, היטיבו עם ישראל והם מועילים ומקדמים. את עמדותיהם של שמיר ומגד במחזותיהם משקף במחזה דמים נחום, דמות האנטגוניסט שהתנגדה בתוקף למדיניות בן גוריון בעניין השילומים, ומוצגת באור נלעג. במחזה זה סובול אינו עוסק ישירות באפיונים של החברה הישראלית (מלבד אמירות בודדות של נחום ודורה המאוכזבים מהתרחקותה מהערכים הסוציאליסטיים). נושא השילומים וסחר הנשק, על אף שהם במרכז העלילה, הם רק מקרה בוחן לשאלה איך מנהיגים צריכים לפעול בעיתות משבר, ובפנייה אל העתיד. הסכם השילומים הוא דוגמה לאירוע משבר קיצוני שפילג את החברה היהודית-הישראלית והיה עלול להסתיים במלחמת אחים ובשפיכות דמים, כפי שאיים בגין בהפגנה בירושלים בשבעה בינואר 1952.³⁸ במציאות העכשווית מקביל לו הוויכוח המר על שתי המדינות לשני עמים, על פינוי ההתנחלויות ועל החזרה לגבולות 1967 שחוצה ומפלג את העם ועלול להביא לחורבן והרס בתוך החברה הישראלית, וגם ביחסיה עם שכנותיה ועם עמי העולם. ב-20 במרץ 2013 פונה נשיא ארה"ב ברק אובמה אל צעירי ישראל בבנייני האומה בירושלים ואומר להם: "הדרך היחידה עבור ישראל לשרוד ולשגשג כמדינה יהודית ודמוקרטית היא באמצעות הקמת מדינה פלסטינית עצמאית וכת קיימא [...] השלום אפשרי. אני יודע שזה לא נראה כך. תמיד תהיה סיבה להימנע מסיכון, ויש מחיר לכישלון. תמיד יהיו קיצוניים שיספקו תירוץ לא לפעול [...] מנהיגים פוליטיים לא ייקחו סיכונים אם העם לא ידרוש מהם לעשות זאת. עליכם ליצור את השינוי שאותו אתם רוצים לראות [...] הקולות שלכם חייבים להיות חזקים יותר מאלה שיטיבועו את התקווה".³⁹ כשנה אחר כך, דרך דמותם של בן גוריון ואדנאואר, סובול פונה במחזה דמים לקברניטי השלטון של מדינת ישראל ואומר להם: עכשיו אתם, ניתנה לכם סמכות, גלו אומץ והשתמשו בה כדי לשנות את המציאות ולעצב את גורל עמכם לדורי דורות.

ולסיום, בעת שמאמר זה נכתב, המחזה דמים עדיין לא עלה על הבימות בישראל. האפשר שאומץ ותעוזה נדרשים לא רק מהמנהיגים אלא גם ממנהלי התיאטרון המעדיפים, משיקולים כלכליים, לבחור בהצגות שירצו את הקהל במקום להגביה את הרף ולאתגר את הצופים?

37 הזאבים הוצג בתיאטרון הקאמרי בבימויו של הלל מיטלפונקט (ככורה: 11.6.2016). המחזה פורסם בהוצאת גוונים ב 2016.

38 נאום בגין בהפגנה נגד הסכם השילומים, ראו הערה 10 לעיל.

39 ראו "נאום ירושלים של ברק אובמה", ויקיטקסט. אוחר באתר 11.11.18

https://he.wikisource.org/wiki/%D7%A0%D7%90%D7%95%D7%9D_%D7%99%D7%A8%D7%95%D7%A9%D7%9C%D7%99%D7%9D_%D7%A9%D7%9C_%D7%91%D7%A8%D7%A7_%D7%90%D7%95%D7%91%D7%9E%D7%94

רשימת המקורות

- אלגז, י' (2008). האם הממסד בישראל חיפה על הפושע הנאצי גלובקה, בעקבות הקרנת סרט דוקומנטרי חדש: 'הנאצי שייעץ לאדנאואר'. נדלה ב-25.8.2017 מתוך: http://www.defeatist-diary.com/index.asp?p=memoriesOld_globke
- ארנדט, ח' (2000). אייכמן בירושלים: דו"ח על הבנאליות של הרוע. תל אביב: כבל.
- בגין, מ' (1952). זאת תהיה מלחמה לחיים או למוות! נאום בהפגנה בירושלים 7.1.1952.
- משה שרת ומורשתו. נדלה ב-16.9.17 מתוך: http://www.sharett.org.il/cgi-webaxy/sal/sal.pl?ID=880900_sharett_new&dbid=bookfiles&act=show&dataid=2276
- בגין, מ' (1959). אי אמון - הסכם הנשק עם גרמניה, נאום בכנסת 26.5.1959. דברי הכנסת כרך 27(ו). נדלה ב-13.9.17 מתוך: <http://www.daat.ac.il/daat/eZRACHUT/begin/neum46-2.htm>
- בורד, ע' (2016). 'הכל יחזור למקומו': הקיבוץ הארצי והסכם השילומים. ישראל כתב עת לחקר הציונות ומדינת ישראל 23, 257-233.
- בן גוריון, ד' (1957-1951). חזון ודרך. ישראל: מפלגת פועלי ציון.
- בנדר, א' (2.2.2005). האחריות לשואה היא חלק מהזהות הגרמנית. *nrg* מעריב, דפדף בחדשות. נדלה ב-22.9.2017 מתוך: <http://www.nrg.co.il/online/1/ART/864/035.html>
- בר זזה, מ' (1980). בן גוריון: ביוגרפיה. ירושלים: כתר.
- בר קדמא, ע' (1967). איוב נענש שנית. ידיעות אחרונות, 6.1.1967.
- בר-קדמא, ע' (1988). אש מימין. ידיעות אחרונות, 1.1.1988.
- גולדמן, נ' (1972). זכרונות. ירושלים: וידנפלד וניקולסון.
- הורוביץ, ד' (1975). חיים במוקד. רמת גן: מסדה.
- הספרי, ש' (1990). קידוש. תל אביב: אור עם.
- הספרייה הלאומית פגישת דוד בן גוריון וקונרד אדנאואר בניו יורק, 1960. נדלה ב-17.9.2016 מתוך: <http://web.nli.org.il/sites/NLI/Hebrew/collections/personalsites/Israel-Germany/Division-of-Germany/Pages/Ben-Gurion-and-Adenauer.aspx>
- הרמן, א' (2017). הכבשן והכור: מאחורי הקלעים של משפט אייכמן. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- וייץ, י' (2015). 'איכה עשיתם כדבר הזה לעם הזה?' פולמוס השילומים בשנת ה-50. עתמול 32, 34-32.
- טובי, י' (2015). החורבן והחשבון, מדינת ישראל והשילומים מגרמניה 1949-1953. רמת גן: אוניברסיטת בר-אילן.
- כהן, א' (2005). על פי פרסומים זרים. הטאבו האחרון. אור יהודה: כינרת זמורה-ביתן ליבוביץ-דר, ש' (2016). חשבון פתוח. מעריב מוסף. 5.8.2016, 37-34.
- ליברכט, ס' (2010). רוחל'ה מתחתנת. תל אביב: אור עם.
- ליפשיץ, י' (2013). הפואטיקה, הפוליטיקה והפרפורמנס של ההלכה בטרילוגיה של הספרי: 'קידוש', 'חמץ', 'שבעה'. בתוך: ז. כספי, וג. קינר (עורכים) (2013). צפייה חוזרת, עיון מחודש במחזאות מקור, באר שבע: אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, 342-321.
- מגד, א' (1967). העונה הבודעת. תל אביב: עמיקם.
- מוזה, י' (במאי ומפיק) ופרלוב י' (מפיקה ועורכת) (2016). דוד בן גוריון אפילו (סרט ארכיון). ישראל וצרפת: יונייטד קינג. מיטלפונקט, ה' (1982). מכולת. תל אביב: אור עם.
- מיטלפונקט, ה' (2016). הזאבים. תל אביב: גוונים.
- מרנדה, א' (18.3.2008). מחאה בכנסת: מרקל תנאם בגרמנית. ח"כים ייעדרו. *Ynet*. נדלה ב-22.9.2017 מתוך: www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-3520229,00.html
- נגיד, ח' (2009). בגנות האשלייה. תל אביב: ספרא.
- נוי, י' (2017). שבת עולמית: הכבשן והכור. רשת ב תאגיד השירות הציבורי, נדלה ב-10.6.17 מתוך: <http://www.magnetradio.com/documentary/kivshan10.6.2017.mp3>
- נוראל, י' (2016). המכשף. ידיעות אחרונות 7 לילות, 29.7.2016.
- נתנאל, נ' (2003). החברה הישראלית: קרעים שאינם מצטרפים לשלם: עיון בטרילוגיה של שמואל הספרי. במה 170: 41-59.

- נתנאל, נ' (2012). מראות נשברות, ייצוג הישראלית ועיצובה במחזותיהם של יהושע סובול והלל מיטלפונקט. תל אביב: הקיבוץ המאוחד ומכון מופ"ת.
- סובול, י' (1976). ליל העשרים. פרוזה 3. 4 במרץ 1976, 11-6, 18-20. מהדורה נוספת עם שינויים (1990). תל אביב: אור עם.
- סובול, י' (1981). מלחמות היהודים. לא פורסם (שכפול). הארכיון והמוזיאון לתאטרון ע"ש ישראל גור (מס' 2713). סובול, י' (1982). נפש יהודי. תל אביב: אור עם.
- סובול, י' (1984). גטו. תל אביב: אור עם.
- סובול, י' (1985). הפלשתאית. תל אביב: אור עם.
- סובול, י' (1987). סינדרום ירושלים. תל אביב: אור עם.
- סובול, י' (2014). דמים. לא פורסם (שכפול). המרכז הישראלי לתיעוד אמנויות הבמה (מס' 7.77.3). עפרת, ג' (1975). הדראמה הישראלית. תל אביב: צ'ריקובה.
- פיוג'י, ג' (2001). חייו ושקריו של ברטולט ברכט. לוד: דביר.
- פיינגולד, ב"ע (2012). השואה בדרמה העברית: סוגיות, צורות, מגמות (1946-2010). תל אביב: הקיבוץ המאוחד. פרנקל, ש' (1966). האמת מגיחה לפתע... היום, 30.12.1966.
- צוקרמן, מ' (2001). חרושת הישראליות: מיתוסים ואידיאולוגיה בחברה מסוכסכת. תל אביב: רסלינג.
- קינה, ג' (1992). הילד שיצא מן התמונה: על יחסי הגומלין בין המחזה העברי למוסכמת המציאות הישראלית. במה 129, 43-56.
- קיסטר, י' (2016). הכבוד הלאומי נדחק לשוליים. האומה 201, 129-135.
- קין, ד' (2016). על האש. לא פורסם (שכפול). ארכיון תאטרון הקאמרי (מס' 614).
- רז, א' (2015). המאבק על הפצצה. ירושלים: כרמל.
- רימלט, א' בתוך: הכנסת השנייה: פרוטוקול ישיבה 38 הסכם השילומים עם מערב גרמניה. משה שרת ומורשתו. נדלה ב-16.9.2017
- http://www.sharett.org.il/cgi-webaxy/sal/sal.pl?ID=880900_sharett_new&dbid=bookfiles&act=show&dataid=2212
- שגב, ת' (2018). מדינה בכל מחיר, סיפור חייו של דוד בן גוריון. בן שמן: כתר.
- שלום, ז' (1996) (הבאה ותרגום). פרוטוקול שיחת בן גוריון - אדנאואר 14 במרס 1960. בתוך: א. שפירא (עורכת) (1996). פגישת בן גוריון - אדנאואר 14 במרס 1960. עיונים בתקומת ישראל, מאסף לבעיות הציונות היישוב ומדינת ישראל, 6: 606-626. נדלה ב-11.9.2016 מתוך: <http://in.bgu.ac.il/bgi/iyunim/6/25.pdf>
- שמיה, מ' (1963). היורש. תאטרון 9 נובמבר-דצמבר, 29-47. מהדורה שנייה, עם שינויים (1989). היורש. תל אביב: אור עם.
- שנער, פ"א (תשכ"ז). בעול כורח ורגשת בשליחות המדינה, יחסי ישראל גרמניה 1951-1966. ירושלים: שוקן.
- שפירא, א' (עורכת) (1996). פגישת בן גוריון - אדנאואר 14 במרס 1960. עיונים בתקומת ישראל, מאסף לבעיות הציונות היישוב ומדינת ישראל, 6: 606-626.
- שפירא, א' (2015). בן-גוריון: דמותו של מנהיג. תל אביב: עם עובד.
- י. שרת (עורך) (2007). פולמוס השילומים, משה שרת במערכות המשא ומתן על הסכם השילומים מגרמניה, קובץ פרוטוקולים ומסמכים 1950-1953, תל אביב: העמותה למורשת משה שרת.
- Lebow, A. (2006). Faking What? Making a Mockery of Documentary. in: *F Is For Phony: Fake Documentary and Truth's Undoing*. A. Juhasz and J. Lerner, editors. Minneapolis University of Minnesota Press. pp 223-237.
- Roscoe, J. & Hight, C. (2005). Building a Mock-Documentary Schema, in: A. Rosental and J. Corner (editors). (2005). *New Challenges for Documentary*, Manchester: Manchester University Press. Pp 230-241.
- Schafer, H. (2013). The Parodic Play with Realist Aesthetics and Authenticity Claims in Cheryl Dunye's Black Queer Mockumentary 'The Watermelon Woman', in: Birke, D. (2013). *Realism in Contemporary Culture: theories, politics, and medial configurations*. Berlin; Boston: De Gruyter, pp 195-213.
- Tueth, M. (2012). Mockumentary, 'Waiting For Guffman (1996)'. *Reeling with laughter American Film Comedies: From Anarchy to Mockumentary*. Lanham, Md : Scarecrow Press. p 179-190.